

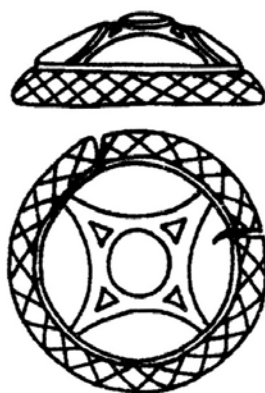
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

МАТЕРІАЛИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ З АРХЕОЛОГІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Від неоліту до киммерійців

Збірник наукових праць

№ 7

ЛУГАНСЬК 2007

ББК 63.4 (4 Укр5)
УДК 902 (477.6)
М 34

Затверджено Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України та Вченою радою Інституту археології НАН України

Головний редактор:

Санжаров С.М., доктор історичних наук, професор, керівник Археологічного науково-дослідного центру «Спадщина» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Редакційна колегія:

Залізник Л.Л., доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом археології кам'яної доби Інституту археології НАН України.

Литвиненко В.Ф., доктор історичних наук, професор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Отрощенко В.В., доктор історичних наук, професор, завідуючий відділом археології неоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України.

Сергієнко Ю.Г., доктор історичних наук, професор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
Симоненко О.В., доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Скорий С.А., доктор історичних наук, завідуючий відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

Фомін А.І., доктор історичних наук, професор Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
Гершкович Я.П., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Ніколова А.В., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.
Рассамакін Ю.Я., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Відповідальний секретар:

Бритюк О.О., науковий співробітник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Редакційна колегія тому:

Бунятян К.П., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Гершкович Я.П., кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України (**відповідальний редактор**).

Спіцина Л.А., кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України (**відповідальний секретар**).

Постановою Президії ВАК України № 2-05/5 від 8 червня 2005 р. (Бюл. ВАК № 9 2005) збірник включено до **Переліку фахових видань**, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів **доктора і кандидата історичних наук**.

Матеріали та дослідження з археології Східної України. Від неоліту до кіммерійців:
М 34 Збірник наукових праць (за ред. С.М. Санжарова). - Вип. 7. - Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. - 312 с.

Збірник присвячений 60-річному ювілею відомого українського археолога В.В. Отрошенка і містить статті його колег і учнів з широкого кола проблем археології України та суміжних територій.

Збірник розрахований на археологів, викладачів і студентів вузів, музейних працівників, усіх, кому небайдужа археологічна спадщина.

Засновник:

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.
Свідоцтво про державну реєстрацію видання № 8877 КВ від 17.06.2004 р.

ББК 63.4 (4 Укр5)

УДК 902 (477.6)

© Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2007.

Литвиненко Р.О.

СТАТЕВО-ВІКОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ В ПОХОВАЛЬНОМУ ОБРЯДІ БАБІНСЬКИХ КУЛЬТУР

Вступ. На початку 90-х рр. минулого століття в дослідженні бабинської культури (багатошайкової кераміки) було здійснене одне цікаве й важливе відкриття, значення якого з часом стає все більш очевидним. Воно пов'язане з іменем В.В. Отрошенка і є одним із тих оригінальних есе вченого, незаперечним майстром яких він заслужено вважається [Бунятян, 2005, с.112]. Результати відкриття, сутність якого полягає у вияві факту й ознак статевої диференціації в поховальному обряді бабинської культури (БК), була викладена В.В. Отрошенком на одній з харківських конференцій [1992], свідком і учасником якої був автор цих рядків. Особливо науважимо, що отримані результати відкрили перед дослідниками нові перспективи в соціально-демографічних та інших напрямках наукових пошуків. З того часу розглядуваний нами аспект майже не зазнав подальшого розвитку, якщо не враховувати окремі, пов'язані з ним сюжети [Берестнев, 2001; Литвиненко, Зарайская, 2004; Санжаров, 2004, с.132 та ін.]. Разом з тим, в деяких останніх працях спостерігається певне захоплення запропонованою В.В. Отрошенком методикою розподілу бабинських поховань за статевою ознакою [Супруненко, 2002, с.73; Супруненко та ін., 2005, с.67, 69 та ін.], коли випускається з уваги, що принцип цей був виявлений не для всієї області Бабіне, а лише для пам'яток Дніпро-Донського регіону, причому виключно раннього хронологічного горизонту.

Виходячи з означених обставин і враховуючи значущість статево-вікового фактора для багатьох аспектів культурно-історичних реконструкцій, ми вирішили звернутися до наголошеної в заголовку теми й розглянути її на більш широкому, ніж було раніше, територіальному тлі, залучивши максимально можливу кількість матеріалів.

Джерела та методика. Джерела дослідження складаються з усього наявного на сьогодні в нашій базі фонду поховань бабинського культурного кола, кількість яких сягає 3574 комплексів. З цього масиву для 582 поховань (16,3%) є антропологічні визначення статі та віку померлих. Враховуючи, що деякі могили містили парні й навіть потрійні поховання, кількість статево-вікових визначень перевищує шість сотень (604)²⁷. Але означений фонд антропологічних джерел є нерівноцінним за своєю інформативністю. Скажімо, не для всіх навіть дорослих небіжчиків (таких 480) вдалося достовірно встановити обидва показники – і статі, і віку. Тому частина з них має тільки якусь одну достовірну характеристику (170 кістяків), а деякі лише "можливо" або "непевно". Крім того, для всіх дитячих (100 кістяків) та підліткових (24 кістяка) поховань, з відомих причин, стать є невизначеною. В результаті, антропологічно диференційованими за ознакою статі є 362 небіжчики (з них 47 – непевно): 249 чоловіків (з них 30 – непевно) та 113 жінок (з яких 17 – непевно).

Крім наведеної загальної статистики, звернемо увагу, що різні територіальні групи (культури) бабинського кола неоднаково забезпечені антропологічними даними. Не занурюючись в деталі, відмітимо, що краще представлені статево-вікові визначення для Дніпро-Донської БК. За загальної кількості її поховань (1112 комплексів) і кількості небіжчиків в них (1149) антропологічні дані є для 282 кістяків (25,4%). Їхні статево-вікові характеристики такі: чоловіків – 100 (з них 8 – непевно), жінок – 56 (6), дорослих без визначення статі – 58 (1), підлітків – 11, дітей – 57.

За умов певного дефіциту антропологічних визначень з могильників культурного кола Бабіне, до речі характерного й для інших культур бронзового віку, ми вимушені були шукати шляхи додаткового збільшення кількості відповідних даних на підставі встановлення віку та статі померлих іншими методами. При цьому критично використовувався вже існуючий в науці досвід, зокрема, розподілу померлих на вікові групи "дорослі" та "діти" на підставі польових визначень авторів розкопок та спостережень за розмірами кістяків та поховальних споруд [Пустовалов, Черных, 1982, с.111; Бунятян, 1985, с.59, 63; Рычков, 1985, с.170; Формализованно-статистические, 1990, с.139-143; Литвинен-

²⁷ Наведена кількість антропологічних визначень, здається, є не такою малою, щоб завчасно унеможливити або принижувати достовірність будь-яких палеодемографічних чи іншого роду досліджень по БК. І якщо на початку 1980-х рр. присутність у працях з палеодемографії бронзового віку виключно культур городцювської тріади (ямної, катакомбної, зрубної) можна було пояснити тривалістю процесу визнання тоді ще "молодої" БК (багатошайкової кераміки – КБК) [Генинг, 1986; Кислый, 1985; 1989; Пустовалов, Черных, 1982; Рычков, 1982 та ін.], то збереження цієї хибної практики на сучасному етапі, як це демонструє нещодавня монографія О.Є. Кислого [2005, с.65, прим.7], не має жодного виправдання.

ко, 1992, с.30 та ін.]. Для кількісного розширення вибірок за ознакою статі застосовувалися інші методики. Наприклад, досить результативним є метод вияву статевозначущих ознак поховального обряду на підставі порівняльного аналізу контрольних "чоловічої" та "жіночої" груп, створених за достовірними антропологічними визначеннями. Виявлені таким чином "чоловічі" та "жіночі" обрядово-інвентарні ознаки (норми, стандарти) в подальшому екстраполюються на масив поховань, що не мають антропологічних визначень статі, в результаті чого здійснюється наповнення обох різностатевих груп додатковими комплексами, в тому числі дитячими й підлітковими, що поки не під силу навіть антропологам [Бунятян, 1985, с.64-71; Алєкшин, 1986, с.8-9; **Формализованно-статистические, 1990, с.143-145, 148; Литвиненко, 1996а, с.62-63 та ін.**]. Відомі й деякі інші методи статевозначущої градації, побудовані на внутрішньогруповому аналізі та кореляції ознак з метою виділення серед них віково-значущих і статевозначущих [див. напр.: Колесников, 1993, с.81-82]. Однак отримані такими методами результати й висновки завжди будуть гіпотетичними. Саме тому первинною, тобто базовою основою, а разом з тим і контрольним матеріалом для такого роду реконструкцій виступають статевозначущі визначення, отримані в результаті антропологічних досліджень [**Формализованно-статистические, 1990, с.145-149**].

Історіографія. Перш ніж перейти до запланованих нами дослідницьких процедур, коротко зупинимося на історії питання, аби показати, як попередніми розробками були підготовлені передумови для сучасних студій з поставленої проблеми.

На початок 80-х рр. минулого сторіччя вже існувало декілька періодизацій поховальних пам'яток бабинської культури (КБК), серед яких ґрунтовнішою виділялися схеми І.Ф. Ковальнової для пам'яток північно-степового Дніпровського Лівобережжя [1981, с.16-20, рис.1] та І.О. Післарія для басейна Сіверського Дінця та суміжних територій Східної України [1982; 1983, с.14-17]. Незважаючи на те, що ці періодизації були побудовані для різних регіонів, вони, як можна стверджувати зараз, характеризували одну й ту саму культуру – Дніпро-Донську бабинську, а тому були дуже схожі між собою, хоча й не тотожні. Для нас важливим є те, що в обох схемах ранній горизонт бабинських поховань був представлений виключно комплексами із західною орієнтацією кістяків. Суттєвим доповненням і уточненням до названих періодизацій стала хронологічна систематизація бабинських поховань Сіверського Дінця і Північно-Східного Приазов'я, невдовзі запропонована О.Р. Дубовською [1985]. В цій систематизації, де критеріями виступали тип поховальної споруди, орієнтація кістяка та характер поховального інвентарю, в межах двох ранніх стратиграфічних горизонтів виділено дві підгрупи поховань, що різнилися за позою небіжчиків: А – західна орієнтація на лівому боці, Б – східна орієнтація на правому боці. В межах кожного з ранніх горизонтів обидві підгрупи вважалися синхронними.

Саме на виділену О.Р. Дубовською підгрупу Б, зі східною орієнтацією та правобічною позицією померлого, звернув увагу В.В. Отрошенко. Серед доступних масивів бабинських пам'яток Дніпропетровської, Запорізької, Полтавської, Ростовської та Харківської областей дослідник вибрав групу з 30 поховань (проти 11 комплексів О.Р. Дубовської), що за своїми ознаками відповідали виділеному на Донеччині еталону. Характер супроводжуючого реманенту, а саме "наявність в досліджуваній групі поховань прикрас і відсутність зброї, кістяних кілець та пряжок, брусків з двома перетяжками, бронзових знарядь праці", дозволили В.В. Отрошенкові "припустити, що ці поховання є жіночими" і можуть бути протиставленими чоловічій обрядовій групі, що характеризується добре відомою в бабинському обряді західною орієнтацією та лівобічною позою померлих [Отрошенко, 1992, с.165]. Хоча це не відбито в надрукованих тезах, у доповіді автор вказував і на те, що на користь його припущення свідчить також незначна серія доступних йому антропологічних визначень статі померлих.

Подальші дослідження повністю підтвердили висновки В.В. Отрошенка. З накопиченням і залученням до аналізу нових джерел окремі позиції вдалося уточнити й конкретизувати. В нових схемах періодизації, що з'явилися в 1990–2000-х рр. для бабинських пам'яток Сіверського Дінця й Східного Надазів'я, ранній горизонт поховань обов'язково включає дві обрядові групи – чоловічу й жіночу [Литвиненко, 1994, рис.103; 1996, рис.1; 2001а, рис.2; 2002, рис.5-7; 2004, рис.1, 2]. Крім того, зроблено висновок, що названі обрядові групи є проявом у поховальному обряді одного з універсальних принципів – бінарної опозиції, при якому представники різної статі мали діаметрально протилежні ознаки пози: чоловіки – лівий бік і спрямованість головою в західний сектор, а жінки – правий бік і спрямованість головою в східний сектор; при цьому для обох груп забезпечувалася зверненість небіжчика обличчям у північний сектор, якому, вочевидь, надавалося особливе значення в системі поховальної традиції [Берестнев, 2001а, с.62-65, 140; Литвиненко, 2001, с.168].

Враховуючи сучасні тенденції в дослідженні бабинських пам'яток, відповідно до яких в межах культурної області (або культурного кола) Бабине виділяється декілька бабинських культур [Литвиненко, 2003], варто зробити одне принципове зауваження: виявлена В.В. Отрошенкою і підтверджена подальшими дослідженнями *статева диференціація в поховальній практиці бабинського населення, що проявляється в наявності двох відповідних обрядових груп (чоловічої й жіночої), достовірно фіксується лише в Дніпро-Донській БК, причому на ранньому її етапі.*

Дослідження. Враховуючи наголошений факт неоднорідності пам'яток культурної області Бабине та об'єктивного виділення в її межах кількох регіональних груп (культур і їхніх варіантів), вважаємо за доцільне проводити дослідження окремо по кожній групі, а потім зіставити отримані результати.

Дніпро-Донська бабинська культура

Доречно розпочати аналіз паралельною характеристикою виділених раніше обрядових груп раннього хронологічного горизонту Дніпро-Донської БК, по можливості акцентуючи увагу на тих ознаках, які розрізняють ці групи і тому можуть вважатися статеводіагностичними.

ЧОЛОВІКИ (♂)						ЖІНКИ (♀)					
Інгумация (вихідна ознака)											
Як вказувалося, вихідними показниками поховань небіжчиків чоловічої статі є зібране тілопокладення на лівому боці (або на спині з розворотом на лівий бік) з орієнтацією головою у західний сектор (Пд-Зх – Пн-Зх). В нашій базі є 71 поховання ²⁸ , які характеризуються такими ознаками та мають антропологічне визначення статі. Ця обставина дає достатні, хоча й не абсолютні ²⁹ , підстави додатково віднести до чоловічих також масив із 397 аналогічних за обрядом поховань, але без визначення статі, серед яких 93 дитячих і 15 підліткових ³⁰ . В результаті чоловічу обрядову групу збільшено до 468 поховань ³¹ . Правомірність такого об'єднання підтвердилася перевіркою вибірки за іншими обрядовими ознаками та інвентарем, про що мова піде нижче.						Вихідними показниками поховань небіжчиків жіночої статі є зібране тілопокладення на правому боці (або на спині з розворотом на правий бік) з орієнтацією головою у східний сектор (Пд-Сх – Пн-Сх). В нашому розпорядженні є 23 поховання з такими ознаками і антропологічними визначеннями статі. Саме вони дали нам підстави додатково віднести до жіночої обрядової групи ще 100 аналогічних за обрядом поховань без визначення статі, серед яких 17 дитячих, тобто дівчатих. Внаслідок цього жіночу обрядову групу збільшено до 123 поховань. Коректність такого об'єднання підтвердилася подальшою перевіркою вибірки за іншими обрядовими ознаками та інвентарним комплексом, що буде продемонстровано нижче.					
Насипи й досипки											
Чоловічі поховання демонструють високий показник за ознакою "супроводження насипом чи досипкою". Для достовірності результату до статистики залучалися лише індивідуальні поховання. Дані про наявність насипів та досипок над похованнями різних вікових категорій чоловічої обрядової групи наведені в табл. 1.						Жіночі поховання демонструють нижчий, у порівнянні з чоловічими, показник за ознакою "супроводження насипом чи досипкою". До статистики залучалися лише індивідуальні поховання. Дані стосовно наявності насипів та досипок над похованнями різних вікових категорій жіночої обрядової групи наведені в табл. 2.					
Таблиця 1 Поховання чоловічої обрядової групи з насипами й досипками						Таблиця 2 Поховання жіночої обрядової групи з насипами й досипками					
Статевовікова група	Чоловіки*	Дорослі**	Підлітки	Діти	Усього	Статевовікова група	Жінки*	Дорослі**	Підлітки	Діти	Усього
Усього поховань	67	276	16	75	425	Усього поховань	17	81	–	9	107
З насипами й досипками	40	166	8	24	238	З насипами й досипками	8	26	–	4	38
З насипами й досипками, по відношенню до загальної кількості (%)	60	60	50	32	56	З насипами й досипками, по відношенню до загальної кількості (%)	47	32	–	44	35
З насипами і досипками, по відношенню до стратифікованих (%)	89	86	67	68,6	81	З насипами і досипками, по відношенню до стратифікованих (%)	66	63	–	67	64
* Стать визначена антропологічно						* Стать визначена антропологічно					
** Дорослі без визначення статі						** Дорослі без визначення статі					

²⁸ В подальшому викладі при наведенні цифрових даних під "похованням" буде розумітися не могила як статистична одиниця, а рештки небіжчика (кістяк), враховуючи, що окремі могили містили парні й потрійні поховання, які нерідко мали різні обрядові характеристики. Інші принципи підрахунків будуть наголошуватися.

²⁹ В цій обрядовій групі 18 поховань визначені антропологами як жіночі (з них три – певно).

³⁰ До переддорослих вікових категорій вказані поховання віднесені і на підставі антропологічних визначень, і спостережень за розмірами кістяків та поховальних споруд.

³¹ Також треба зауважити, що в цю групу умовно чоловічих поховань 1 (раннього) хронологічного горизонту могла потрапити якась частина комплексів 2 хронологічного горизонту, оскільки за обрядовими ознаками вони строго не розрізняються (лише за тенденціями). Причому мова йде тільки про безінвентарні або з хронологічно індиферентним інвентарем поховання, позазв'язано хронологічно діагностичні категорії поховальних приданого (скажімо, так звані "пряжки" та ін.) обов'язково враховувалися при формуванні кожної статевовікової вибірки.

ЧОЛОВІКИ (♂)						ЖІНКИ (♀)																																																																	
<p>Беручи до уваги, що практика зведення індивідуальних насипів та досипок в середньому пов'язана з 78% поховань Дніпро-Донської БК, можна стверджувати, що для чоловічих поховань раннього етапу цей показник є дещо вищим. Особливо високим він є для поховань достовірно дорослих чоловіків (89%) і дорослих, яких ми віднесли до чоловічих (86%). Підліткові й дитячі поховання, віднесені нами до хлопчачих, демонструють нижчі показники щодо супроводу їх насипами та досипками (відповідно 67% і 68,6%), що здається цілком логічним.</p>						<p>Враховуючи середній показник зведення індивідуальних насипів та досипок над похованнями Дніпро-Донської БК (78%), бачимо, що для жіночих поховань раннього етапу він є дещо нижчим. Ще більш виразною є ця різниця в порівнянні поховань дорослих жінок з похованнями дорослих чоловіків. Лише дівчачі поховання демонструють досить схожі показники супроводу насипами й досипками з хлопчачими (відповідно 67% і 68,6%), що, можливо, свідчить про нівелювання статевої різниці на соціальному рівні в дитячому віці.</p>																																																																	
Поховальні споруди																																																																							
<p>Поховальні споруди в більшості чоловічих поховань, як і Дніпро-Донській БК взагалі, представлені ямами. Водночас яскравою ознакою цієї культурної групи виступають дерев'яні рами, які трапилися в кожному п'ятому комплексі з тих, де був визначений тип могильних споруд. Дані по рамних конструкціях наведені в табл. 3.</p>						<p>Переважає більшість жіночих поховань, як і чоловічих, здійснена в ґрунтових ямах. Що стосується показових для Дніпро-Донської БК конструкцій у вигляді дерев'яних рам, то про частоту наявності таких у похованнях жіночої обрядової групи раннього горизонту свідчать дані в табл. 4.</p>																																																																	
Таблиця 3 Розподіл дерев'яних рамних конструкцій в похованнях чоловічої обрядової групи						Таблиця 4 Розподіл дерев'яних рамних конструкцій в похованнях жіночої обрядової групи																																																																	
<table border="1"> <thead> <tr> <th>Статеві-вікова група</th> <th>Чоловіки</th> <th>Дорослі</th> <th>Підлітки</th> <th>Діти</th> <th>Усього</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Усього поховань</td> <td>67</td> <td>276</td> <td>16</td> <td>75</td> <td>425</td> </tr> <tr> <td>Поховань з рамами</td> <td>19</td> <td>56</td> <td>3</td> <td>10</td> <td>88</td> </tr> <tr> <td>Питома вага рам від загальної кількості поховань (%)</td> <td>28</td> <td>20</td> <td>19</td> <td>13</td> <td>21</td> </tr> <tr> <td>Питома вага рам від кількості споруд визначених типів (%)</td> <td>35</td> <td>26</td> <td>27</td> <td>17,5</td> <td>26</td> </tr> </tbody> </table>						Статеві-вікова група	Чоловіки	Дорослі	Підлітки	Діти	Усього	Усього поховань	67	276	16	75	425	Поховань з рамами	19	56	3	10	88	Питома вага рам від загальної кількості поховань (%)	28	20	19	13	21	Питома вага рам від кількості споруд визначених типів (%)	35	26	27	17,5	26	<table border="1"> <thead> <tr> <th>Статеві-вікова група</th> <th>Жінки</th> <th>Дорослі</th> <th>Підлітки</th> <th>Діти</th> <th>Усього</th> </tr> </thead> <tbody> <tr> <td>Усього поховань</td> <td>17</td> <td>81</td> <td>-</td> <td>9</td> <td>107</td> </tr> <tr> <td>Поховань з рамами</td> <td>3</td> <td>8</td> <td>-</td> <td>-</td> <td>11</td> </tr> <tr> <td>Питома вага рам від загальної кількості поховань (%)</td> <td>17,6</td> <td>9,8</td> <td>-</td> <td>0</td> <td>10,2</td> </tr> <tr> <td>Питома вага рам від кількості споруд визначених типів (%)</td> <td>21,4</td> <td>12</td> <td>-</td> <td>0</td> <td>12,6</td> </tr> </tbody> </table>						Статеві-вікова група	Жінки	Дорослі	Підлітки	Діти	Усього	Усього поховань	17	81	-	9	107	Поховань з рамами	3	8	-	-	11	Питома вага рам від загальної кількості поховань (%)	17,6	9,8	-	0	10,2	Питома вага рам від кількості споруд визначених типів (%)	21,4	12	-	0	12,6
Статеві-вікова група	Чоловіки	Дорослі	Підлітки	Діти	Усього																																																																		
Усього поховань	67	276	16	75	425																																																																		
Поховань з рамами	19	56	3	10	88																																																																		
Питома вага рам від загальної кількості поховань (%)	28	20	19	13	21																																																																		
Питома вага рам від кількості споруд визначених типів (%)	35	26	27	17,5	26																																																																		
Статеві-вікова група	Жінки	Дорослі	Підлітки	Діти	Усього																																																																		
Усього поховань	17	81	-	9	107																																																																		
Поховань з рамами	3	8	-	-	11																																																																		
Питома вага рам від загальної кількості поховань (%)	17,6	9,8	-	0	10,2																																																																		
Питома вага рам від кількості споруд визначених типів (%)	21,4	12	-	0	12,6																																																																		
<p>Статистика показує, що в середньому дерев'яні рами в похованнях небіжчиків чоловічої статі трапляються частіше (26%), ніж в культурі загалом (22%). Найбільш характерними вони є для поховань дорослих чоловіків (35%) (рис.1, 1, 10, 16, 23, 29, 35).</p> <p>Ще одним типом могильної споруди Дніпро-Донської БК, притаманним для нижньодніпровського локального варіанту, є кам'яні скрині (рис.1, 19). Їхня загальна нечисельність (25 комплексів або 3,8%), найвірогідніше, свідчить про особливий статус померлих, яким вони призначалися, чому не перечать і інші обрядово-інвентарні показники. Виявляється, щонайменше у 18 скринях (72%) були поховані представники чоловічої статі розглядуваної нами обрядової групи (чотири з них мають антропологічне визначення статі, 11 – дорослі, три – діти).</p>						<p>Наведені дані показують, що дерев'яні рами в похованнях осіб жіночої статі є досить рідкісним явищем (рис.2, 4), що видно і на тлі середньостатистичного показника по культурі, й особливо в порівнянні з чоловічими могилами, в яких рами трапляються вдвічі частіше.</p> <p>Кам'яні скрині в жіночій обрядовій групі раннього горизонту Дніпро-Донської БК трапилися лише двічі. Обидва комплекси не мають антропологічних визначень віку й статі, але, виходячи із розмірів поховальних споруд і кістяків, вони належали дорослим. Щоправда, в жіночій обрядовій групі є два поховання дорослих, могильні конструкції яких нагадують або імітують кам'яні скрині: придонна частина стін ґрунтової ями обкладена невеличкими кам'яними плитками та уламками (рис.2, 34).</p>																																																																	
Шкури супроводжуваних тварин																																																																							
<p>Характерною рисою поховального обряду Дніпро-Донської БК слід вважати т.зв. "шкуру" копитних тварин, що супроводжують близько 10%, очевидно соціально значущих, поховань. Перевірка показує, що переважна бі-</p>						<p>В індивідуальних похованнях жіночої обрядової групи раннього горизонту "шкуру" тварин трапляються порівняно рідко: загалом відомо 14 таких випадків (15% від загальної кількості комплексів із "шкурами");</p>																																																																	

ЧОЛОВІКИ (♂)	ЖІНКИ (♀)
льшість "шкур" зосереджена в індивідуальних похованнях осіб чоловічої статі, зокрема розглядуваної нами чоловічої обрядової групи раннього хронологічного горизонту – 86 поховань (77% загальної кількості комплексів зі "шкурами", куди включено й колективні могили): серед них достовірно чоловіків – 15, дорослих – 55, підлітків – 5, дітей – 11 (рис.1, 1, 10, 16, 23, 37, 46).	серед них одно поховання визначене антропологом як жіноче, 13 – дорослі. Одне дитяче поховання супроводжувалося черепом бика, але ототожнювати його із "шкурою" ми не наважуємося. Таким чином, для жіночих поховань Дніпро-Донської БК "шкура" тварини не є характерним атрибутом, хоча й може трапитися іноді як супровід дорослих жінок (рис.2, 1, 4, 19, 40).

Поховальний інвентар бабинських поховань дозволяє виділити ряд категорій, що можуть слугувати за статеводіагностичні ознаки. Методика вияву такого реманенту аналогічна застосованій вище. Спочатку з антропологічно визначених, тобто достовірних, масивів чоловічих і жіночих поховань виділялися два статево-відповідних інвентарних комплекси. Далі, шляхом порівняння цих комплексів і виключення з них спільних предметів, виявлялися такі категорії інвентарю, які трапляються виключно в тій чи іншій статевої групі і тому можуть розумітися як статево-діагностичні. Враховуючи обмеженість кількості поховань з антропологічним визначенням статі, надалі до аналізу залучався інвентар решти поховань відповідних обрядових груп з метою здійснення його взаємної кореляції та можливо в такий спосіб розширення списку статево-значущих предметів. В результаті вдалося виявити такі категорії поховального приданого, які можуть вважатися *чистими* або *за тенденцією* ознаками статевої належності небіжчика.

Поховальний інвентар	
<p>До суто чоловічого поховального реманенту слід віднести: гачково-планкові пряжки на пасок із кістки та рогу (12 комплексів), кам'яні бруски з двома перетяжками (6), виробничі комплекти по виготовленню стріл (11), зброю у вигляді сагайдачних наборів (6) та крем'яних наконечників списів-дротиків (5), кам'яні сокири-молотки (6) та булави (3), металеві ножі (9) і шильця (3), прикраси у вигляді металевих шийних гривен (3 чи 4)³². Причому майже всі перелічені категорії притаманні виключно або в більшості дорослим особам (рис.1), на відміну від гривен, які стійко пов'язуються з похованнями хлопців-підлітків та дітей (рис.1, 51-56). Також виключно з чоловічою обрядовою групою і знов-таки віковою категорією дітей-підлітків пов'язуються т.зв. кістяні конуси граально-ворожильних наборів (2 чи 3) [Литвиненко, 2004, с.106].</p> <p>До чоловічого інвентарю за тенденцією можна залучити кістяні кільцеподібні вироби, які зазвичай називають "пряжками" (70). Вважати такі "пряжки" виключно атрибутами чоловіків [Отрошенко, 1998, с.114; 2001, с.75] не дозволяють безперечні факти їхньої наявності в жіночих похованнях, причому і ранніх (7), і пізніх (4) хронологічних горизонтів, а також різних територіальних груп Бабині (крім Дніпро-Донської, відомо ще сім випадків в інших групах) [Литвиненко, 2004а, с.274-275]. За тенденцією чоловічим поховальним приданим є різноманітний дерев'яний посуд (37 випадків проти 3 жіночих). Майже схоже співвідношення між чоловічими та жіночими комплексами (відповідно 34 проти 3) спостерігається за ознакою наявності керамічної посудини у вигляді великої біконічної</p>	<p>Жіночим поховальним супроводом за тенденцією виступають різноманітні прикраси або деталі оздоблення одягу (рис. 2): шийні намиста й набірні зап'ясні браслети з пастових (фаянсових), кам'яних, кістяних, бронзових намистин (25), бронзових пронизок у вигляді бляшаних рурок (3) та циліндричних спіралей (1), кістяних підвісок (2), іклів хижаків (5). І хоча в персважній більшості такий гарнітур належав дорослим жінкам, в трьох випадках він супроводжував рештки маленьких дівчат, щоправда, обмежуючись лише пастовими намистинами (в двох з них визначено вік померлих: 3-4 та 4-6 років). Цей набір прикрас не дозволяє вважати виключно жіночим атрибутом одна обставина: відомі окремі випадки (9), коли кістяні й пастові намистини, металеві пронизки та ікла хижака трапилися в достовірно чоловічих або чоловічої обрядової групи похованнях, як правило, у вигляді одиничних екземплярів, а не наборів.</p> <p>Що стосується скроневи кілець, то вони також відомі й у жіночих (1), а ще частіше й у чоловічих (4) могилах, а тому не можуть вважатися діагностичними. Тяжіння скроневи кілець до чоловічих поховань, на противагу жіночим, нагадує ситуацію в ямній та катакомбній культурах, де вказана категорія прикрас також є притаманною саме вбранням чоловіків [Братченко, 2000, с.83; 2003, с.218].</p> <p>Суто жіночою ознакою на сьогодні можна вважати лише бронзові окуляроподібні підвіски (3), що входили до складу шийного намиста разом з пастовими намистинами або бронзовими рурчастими пронизками. Причому характерні такі підвіски для поховань дорослих жінок (рис. 2, 34-36).</p>

³² Крім трьох достовірно бабинських комплексів з шийними дротяними гривнами (Гнаровське 1/6, Відродження П 2/4, Керчик-Гать П 16/5) [Ляшко, 1982, с.285; Литвиненко, 1993, с.188-189, 195, рис.3; Труды ..., 1999, с.19, рис.40, 1-4], до цієї групи із застереженням можна залучити також зруйноване поховання 15/14 з могильника Велика Знамянка П [Андрух и др., 1995, с.36-37, рис.16, 16, 17, 19-24; авторами публікації цей комплекс віднесено до пізньоямних, хоча безперечних підстав на те нема], в якому підліток 15-20 років із західною орієнтацією супроводжувався двома посудинами, кам'яним абразивом (?), двома металевими скроневи підвісками та уламками шийної гривни, чим дуже зближався з також наддніпрянським комплексом з Гнаровського.

Поховальний інвентар					
<p>корчі, яку також за тенденцією можна вважати чоловічим атрибутом (рис.1, 20).</p> <p>Здається, ознакою чоловічої статі за тенденцією виступають і астрагали, про що свідчить концентрація переважної більшості знахідок у похованнях чоловічої обрядової групи (35 комплексів), на противагу одиничним випадкам (3), що припадають на поховання дорослих жінок (в похованнях дівчат зовсім не відомі)³³.</p> <p>Цілий же керамічний посуд взагалі (без урахування корч) не дуже часто трапляється в похованнях чоловіків, про що свідчать дані табл.5.</p>		<p>Якщо для окремої групи поховань чоловіків можна вважати типовою формою керамічного посуду великі біконічні корчі, то для певної групи жіночих поховань можна попередньо виділити в якості показового посуду, що має прототипи в інгульській катакомбній культурі – напівсферичні чаші з характерним декором і невеличкі горщики з двома парами наскрізних вусок-наліпів (рис.2, 33, 39)³⁴.</p> <p>Цілі керамічні посудини в жіночих похованнях трапляються більш, ніж у півтора рази частіше, ніж у чоловічих, що й демонструє табл.6.</p>			
Таблиця 5		Таблиця 6			
Керамічний посуд у похованнях чоловічої обрядової групи		Керамічний посуд у похованнях жіночої обрядової групи			
Група поховань	З посудом керамічним	Питома вага (%)	Група поховань	З посудом керамічним	Питома вага (%)
Чоловіки*	5	5,1	Жінки*	4	8,3
Чоловіки (?)**	17	12	Жінки (?)**	21	21
Чоловіки разом	22	9,2	Жінки разом	25	16,9
* Стать визначена антропологічно			* Стать визначена антропологічно		
** За обрядово-інвентарними ознаками			** За обрядово-інвентарними ознаками		

Порівняння чоловічих і жіночих поховань раннього хронологічного горизонту за іншими параметрами обряду та категоріями поховального приданого не дали надійних додаткових ознак статевої належності, в усякому разі покищо³⁵. Враховуючи, що практично всі із виявлених нами статево-діагностичних категорій інвентарю трапляються в похованнях досить рідко, найвірогідніше позначаючи осіб підвищеного або особливого соціального статусу, а більшість комплексів залишається позбавленою таких маркерів, відправним критерієм для розподілу останніх за статевим принципом виступають особливості тілопокладення небіжчиків, що демонструють принципи бінарної опозиції.

Хоча переважна більшість поховань раннього горизонту Дніпро-Донської БК вписується в розглянуту систему статевого протиставлення в тілопокладенні небіжчиків із збереженням для них загального знаменника у вигляді звернення обличчям в північний сектор, мають місце й винятки з цього правила, причому і для поховань чоловіків, і жінок. Зокрема, відомі дві нечисельні статеві обрядові

³³ Виявлена з астрагалами тенденція знаходить відповідність у деяких інших культурах бронзового віку, зокрема попередній катакомбній, де, за спостереженнями фахівців, астрагали є притаманними саме для поховань чоловіків, особливо хлопчиків дитячого-підліткового віку [Пустовалов, Черных, 1982, с.138, 140; Братченко, 2004, с.174-175]. Щоправда, оцінка цієї ознаки в катакомбній культурі як окремої "чистої" для чоловіків, здається, дещо абсолютизованою, оскільки відомо декілька випадків, коли стать наділеного астрагалами небіжчика визначена антропологічною як жіноча, що навіть викликало сумнів з боку археолога [Братченко, 2004, с.175]. І цей сумнів можна було б підтримати, якби схожа ситуація не повторилася в тій же БК. Незважаючи на це, загальний висновок про тенденцію зв'язку астрагалів з представниками чоловічої статі, в тому числі на рівні поховального обряду, зберігає своє значення й знаходить додаткові підтвердження в матеріалах етнографії [Цимиданов, 2001, с.222].

³⁴ Серія подібного посуду інгульських типів в ранньобабинських похованнях є невеликою й нараховує на сьогодні 6-7 екз., з яких лише один знаходився в похованні чоловічої обрядової групи, а решта супроводжувала жіночі комплекси. Свого часу ми звертали увагу на так званий "інгульський компонент" у складі Дніпро-Донської БК [Литвиненко, 2002а, с.189, рис.3]. Враховуючи наведену статистику розподілу інгульських зразків посуду в похованнях різних статевих груп, можна припустити, що інгульська частка в складі населення ранньої БК була представлена, головним чином, жінками, причому виражена вона лише в Приазов'ї, Нижній Наддніпрянщині та Поінгуллі, тобто в районах, де Дніпро-Донська БК входила в безпосередній контакт з інгульською катакомбною культурою.

³⁵ Виключною ознакою чоловіків, причому дорослих, можна вважати розчленовані або вторинні поховання, коли кісткові рештки небіжчика вкладали у вигляді т.зв. "пакету" з дотриманням певних обрядових нормативів: вкладки черепа з західного краю скупчення кісток з метою відтворення відповідної орієнтації головою; розташування речового супроводу на північ від скелетних решток, імітуючи в такий спосіб лівобічну позу померлого (рис.1, 22, 35). На користь висновку щодо чоловічої належності таких комплексів (14 випадків, з яких три - непевно) свідчать три антропологічні визначення статі й віку, а також відповідний реманент, репрезентований по одному разу керамічною корчею, виробничим набором "стрілочника" та астрагалом. Побічними підтвердженнями виступають: досить високий показник супроводу курганими насипами й досипками (не менше 72%), дерев'яними рамними спорудами (36%) і кам'яною скринєю (9%).

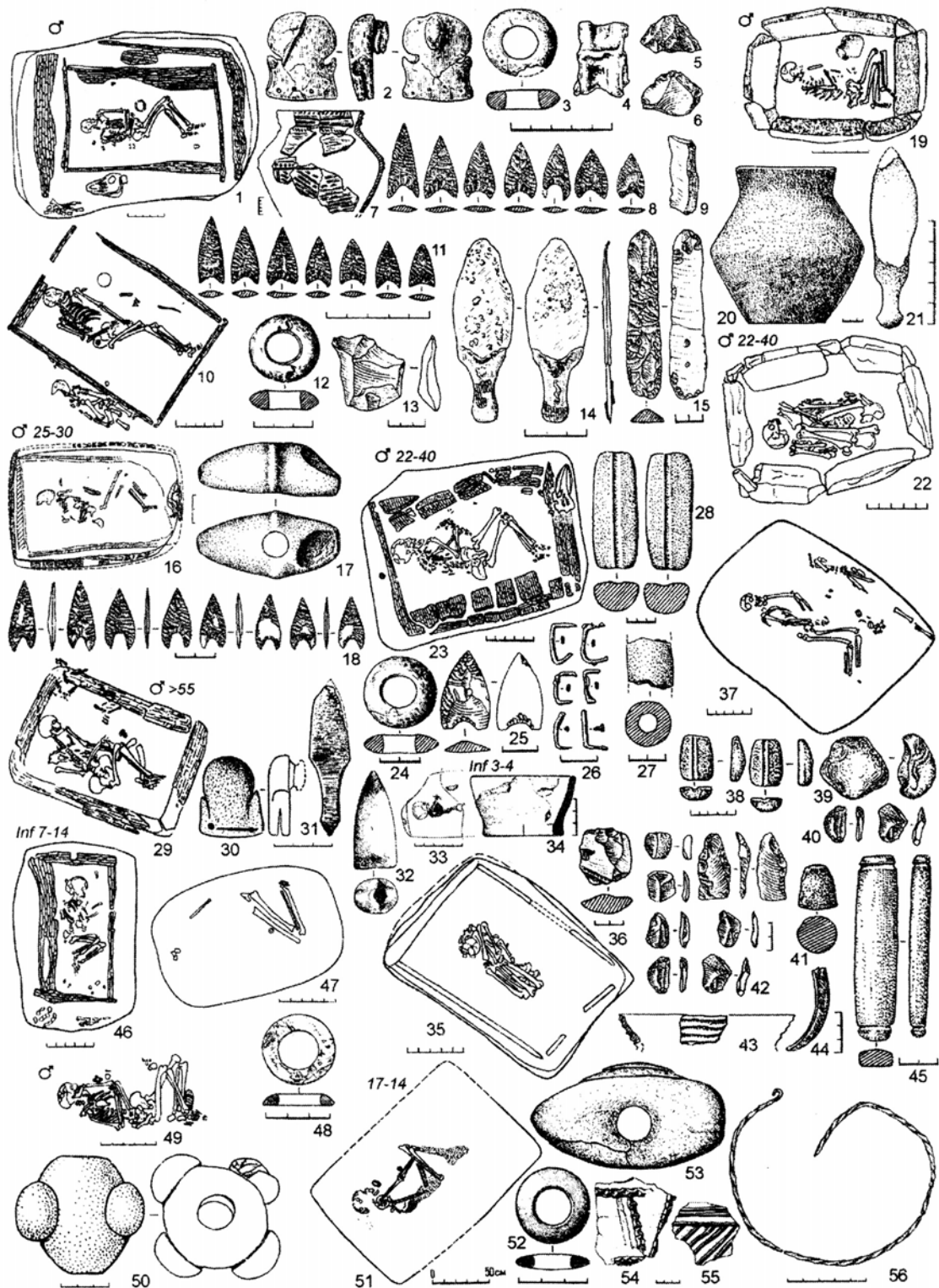

Рис. 1. Поховання чоловічої обрядової групи 1-го хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури:

1-9 – Бєсєва могила п.3; 10-15 – Миколаївка к.1 п.8; 16-18 – Ріпний к.7 п.10; 19-21 – Кривий Ріг, ПГЗК, к.1 п.1; 22 – Октябрьське к.1 п.20; 23-28 – Нижня Бараниківка к.5 п.10; 29-31 – Олександрівськ к.1 п.4; 32-34 – Юдинський-III к.2 п.7; 35-36 – Ударник к.3 п.1; 37-45 – Привілля к.11 п.13; 46 – Лисичанський НПЗ к.1 п.2; 47-48 – Жовтневе-III к.5 п.3; 49-50 – Устьман к.3 п.2; 51-56 – Керчик, Гать-III к.16 п.5.

(1-9, 10-15, 35-36 за Полидович, 1993; 16-18 за Глебов, 2004; 19-21 за Березанская, 1986; 22 за Братченко и др., 1976; 23-28, 29-31 за Братченко 2003, 1985; 32-34, 37-45 за Литвиненко, 2005, 1998; 46 за Писларий, 1973; 47-48 за Рассамкин, Отрошенко и др., 1982; 49-50 за Шарафутдинова Э., 1987; 51-56 за Труды, 1999)

групи³⁶, в яких, за збереження принципів лівобічного покладення для чоловіків і правобічного для жінок, перші мають орієнтацією головою на північ, а другі – на південь. При такому варіанті бінарної опозиції спільною рисою для обох груп поховань виступає звернення небіжчиків обличчям у східний сектор (рис. 1, 46; 2, 37, 40). Крім того, серед чоловічих комплексів виділяються такі, в яких, за збереження притаманної для них орієнтації головою в західний сектор, тіло покладене на правий бік (рис. 1, 47-48). Можна назвати й декілька комплексів, які б склали для цих останніх опозиційну жіночу групу (зі східною орієнтацією головою та лівобічною позою), для впевненого виділення якої покищо відсутні антропологічні визначення та показовий реманент [Красильников, Литвиненко, 2000, с.167, рис.4, 2]³⁷. Таким чином, для останнього варіанту бінарної опозиції загальним знаменником є звернення небіжчиків обличчям у південний сектор³⁸.

Як зазначалося, статева диференціація в поховальному обряді Дніпро-Донської БК наочно фіксується лише для пам'яток раннього горизонту. Для наступних хронологічних періодів пошук ознак статевої належності виявився досить проблематичним. Зокрема, для пам'яток другого етапу, що позначається кільцевидними "медальйонами-пряжками" з бортиком навколо отвору, вже не простежується принцип бінарно-опозиційного тілопокладення чоловіків і жінок. Це проявляється в зникненні окремої жіночої обрядової групи з правобічною позою та орієнтацією головою в східний сектор. В той же час зберігається чоловіча обрядова група (лівобічна поза з західною орієнтацією), яка тепер включає і чоловічі, і жіночі поховання, про що свідчать антропологічні визначення статі. Разом з тим, на другому етапі проявляються лише одиничні із статево-вікових характеристик, відомих ще з ранньобабинського періоду. Показово, що всі вони стосуються тільки атрибутів чоловічої статі, причому виступають як окремі "за тенденцією" ознаки, за відсутністю "чистих": супроводження насипом або досипкою (сім чоловічих комплексів проти двох жіночих), наявність кістяного "медальйону-пряжки" (дев'ять чоловічих проти двох жіночих)³⁹. Лише кам'яна сокира-молоток і кістяний конус (?), що трапилися разом з кістяним "медальйоном-пряжкою" та набором астрагалів у похованні дитини (Чотири брати П 12/10), враховуючи тенденції раннього періоду, також можуть бути розцінені як суто чоловічі атрибути, тим самим натякаючи, що в цій могилі поховано хлопчика.

Крім обрядової групи з орієнтацією небіжчиків в західний сектор, бабинські могильники другого етапу представлені комплексами з іншими характеристиками, які можна виділити в окремі обрядові групи. Зокрема, відоме одне поховання, в якому кістяк у супроводі відповідного типу "медальйону-пряжки" мав західну орієнтацію та правобічну позу. Крім того, цей хронологічний період репрезентований обрядовими групами з північною та південною орієнтацією. Однак вони вже не демонструють тієї "статевої" чистоти, яку ми бачили у відповідних, хай і не чисельних, групах раннього горизонту. Зокрема, порівняльний аналіз обрядових груп другого етапу з північними та південними орієнтаціями не дозволив впевнено визначити серед них опозиційні пари, які б можна було наділити статево-значущим змістом. Так, наприклад, логічна спроба розцінити групу з північною орієнтацією та лівобічною позою як чоловічу (чотири рази супроводжувалася "пряжками"), а з південною орієнтацією та правобічною позою – як жіночу нашттовується на фактологічні перепони, оскільки в складі першої відоме одне поховання, визначене антропологом як жіноче, а в складі другої, навпаки, два поховання чоловічої статі, одне з яких супроводжувалося кістяною "пряжкою" (рис. 3). Схожа ситуація виявляється і в процесі зіставлення іншої можливої пари обрядових груп: з північною орієнтацією та правобічною позою, з одного боку (жінки?), і з південною орієнтацією та лівобічною позою - з іншого

³⁶ Для одиничних комплексів, із тих не багатьох, що наповнюють обидві обрядові групи (чоловіча – 2, жіноча – 2), маємо антропологічні визначення статі небіжчиків і/або діагностичний інвентар, відповідно, у вигляді "кільця-пряжки" та прикрас із намистин.

³⁷ Як зазначалося, досить симптоматичним для жіночих поховань є керамічний посуд інгульських зразків, зокрема напівсферичні чаші. Одну з таких посудин зафіксовано в розглядуваному похованні з лівобічною позою небіжчика (Полкове 1/8) (рис. 2, 32-33).

³⁸ Схожі винятки мають місце і в хронологічно близьких чи навіть синхронних постшнурових культурах Центральної Європи, що практикували правило бінарної опозиції в похованнях осіб чоловічої та жіночої статі. Зокрема, наведемо приклад з матеріалів західнословачького могильника Холешов (Holešov) – найбільшого в культурі або групі Нітра (чеськ. Nitrianská kultura; нім. Nitra-Gruppe) [Ondráček, Šebela, 1985; Stloukal, 1985]. Відповідно з найбільш поширеним у некрополі правилом, для чоловіків була характерною правобічна поза з західною орієнтацією головою, а для жінок – лівобічна поза зі східною орієнтацією; при цьому і ті, й ті мали спільне звернення обличчям на південь. В Холешові трапилися й два інші варіанти статевої опозиції, нечисельність яких дозволяє розцінювати їх як винятки: а) чоловіки, зберігаючи західну орієнтацію, вкладали на лівий бік, а жінки за звичної східної орієнтації розвернені на правий бік (загальна зверненість обличчям змінювалася з типовою південною на північну); б) чоловіки, зберігаючи характерну правобічну позу, орієнтовані головою на північ, а жінки за звичної для них лівобічної позиції орієнтовані на південь (в цьому випадку обидві групи об'єднувала спільна спрямованість обличчям на захід). Звернемо увагу, що характер бінарно-опозиційних інгульських і винятків у Нітринській культурі дуже нагадує ситуацію в ранній Дніпро-Донській Бабинській, лише в дзеркальному відображенні.

³⁹ Враховуючи певну проблематичність хронологічної диференціації безінвентарних поховань двох перших періодів, заради достовірності результатів статистика по другому горизонту здійснювалася лише в межах вибірки комплексів, які містили хронологічно діагностичні "медальйони-пряжки" відповідного типу (кільцеподібні з бортиком навколо отвору). Кількість таких поховань складає 51 комплекс, причому різних обрядових груп.

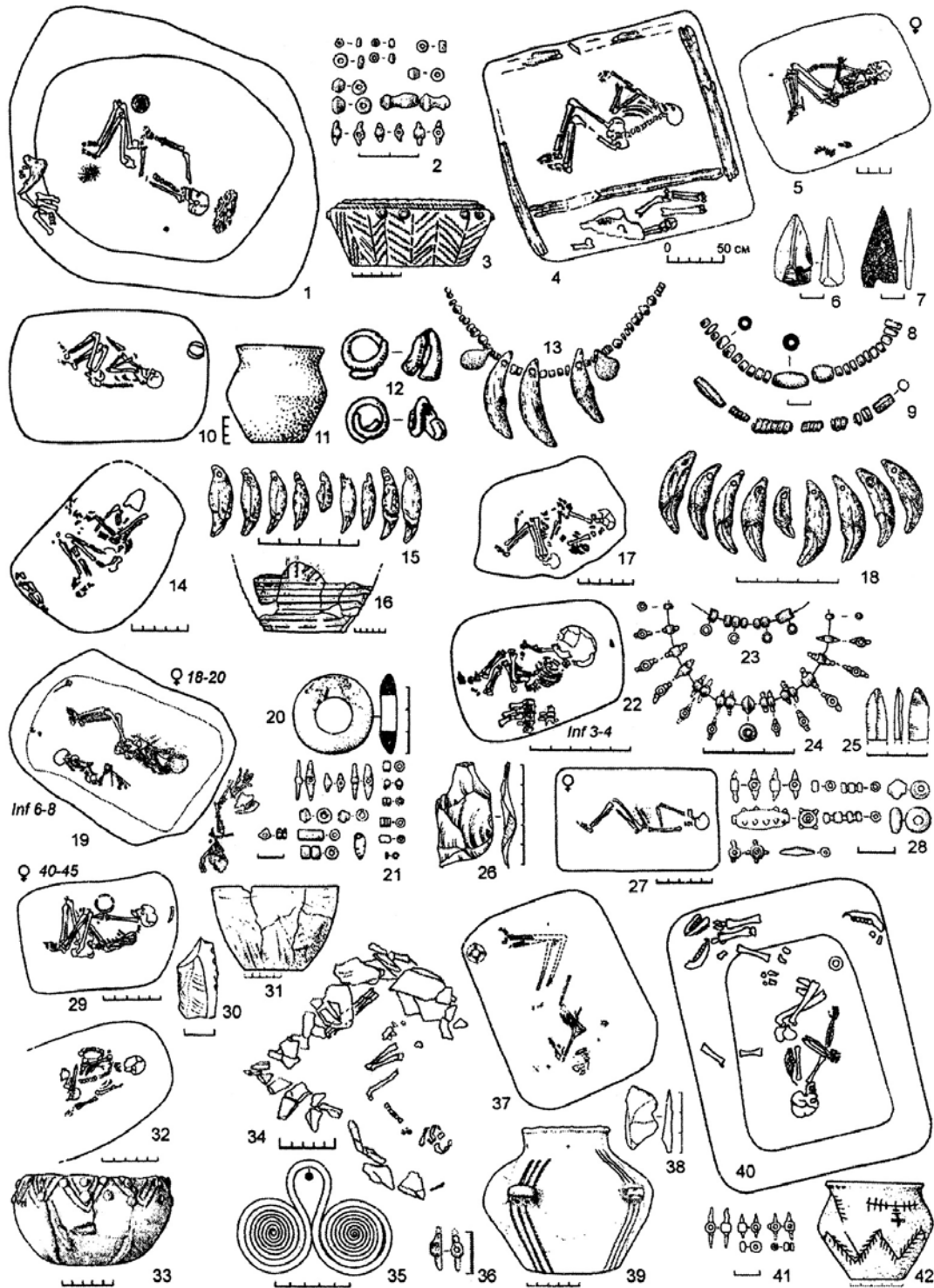

Рис. 2. Поховання жіночої обрядової групи 1-го хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури: 1-3 – Компаніїці п.2616; 4 – Михайлики к. п.1; 5-9 – Керчик, Озерки к.17 п.9; 10-13 – Андріївка к.1 п.1; 14-16 – Іл'івка к.2 п.4; 17-18 – Обильне к.2 п.5; 19-21 – Ріпний к.7 п.7; 22-26 – Запорожець к.1 п.16; 27-28 – Соколове-III к.5 п.11; 29-31 – Молодогвардійськ к.2 п.6; 32-33 – Полкове к.1 п.8; 34-36 – Шахтарськ к.8 п.2; 37-39 – Шарованська могила к.3 п.1; 40-42 – Бузівка-XXIV к.5 п.2.

(1-3 за Махно, Братченко, 1977; 4 за Луговая, Шилов, 1990; 5-9 за Труды ..., 1999; 10-13 за Березанская, 1986 та Привалова, Привалов, 1988; 14-16, 34-36 за Литвиненко, 2001а; 17-18 за Косиков, 1976; 19-21 за Глебов, 2004; 22-26 за Литвиненко, Зарайская, 2004; 27-28 за Ковалева, 1981; 29-31 за Писларий, Дубовская, 1978; 32-33 за Санжаров, 1994; 37-39 за Никитин, Рубан, 1973; 40-42 за Чернявская, 1979)

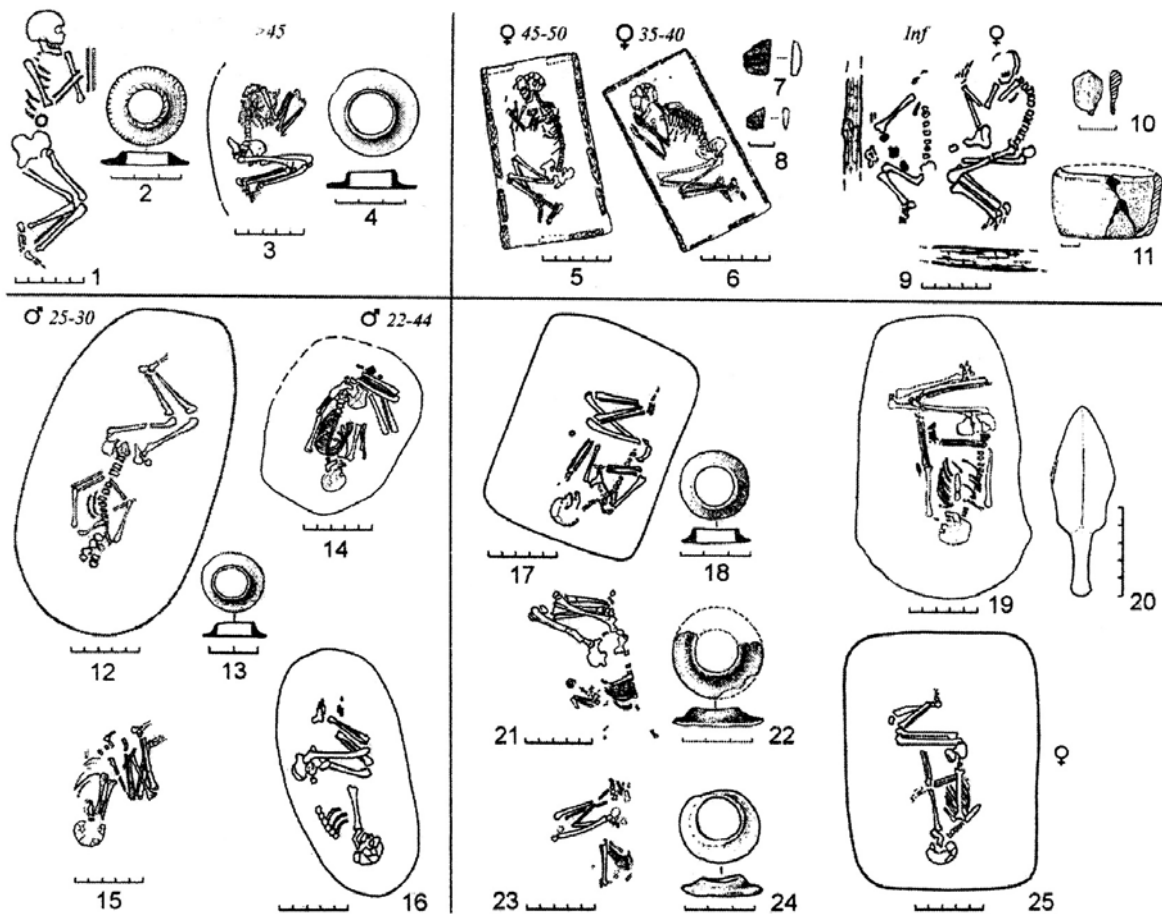

Рис. 3. Обрядові групи поховань 2-го хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури з меридіональними орієнтаціями: 1-2 – о. Виноградний п.22; 3-4 – Аглицький-ІІ к.1 п.1; 5, 6-8 – Карпусі к.1 пп.3, 4; 9-11 – Михайлики к. п.14; 12-13 – Горний к.2 п.3; 14 – Соколовський к.9 п.6; 15 – Берданосівка к.3 п.3; 16 – Грушоваха к.2 п.3; 17-18 – Шляховський-І к.3 п.5; 19-20 – Рабинське к.9 п.7; 21-22 – Жолобок к.3 п.2; 23-24 – Соколовський к.5 п.1; 25 – Підгірне к.6 п.19.

(1-2 за Шарафугдінова И., 1982; 3-4 за Потапов, 2002; 6-8 за Супруненко та ін., 1996; 9-11 за Луговая, Шилов, 1990; 12-13 за Мамонтов, 1990; 14, 23-24 за Каталог ..., 1985; 15 за Беспалый, 2002; 16 за Берестнев, 2001; 17-18 за Клепиков, 1989; 19-20 за Клименко, 1998; 21-22 за Писларий, Дубовская, 1978; 25 за Мамонтов, 1999)

(чоловіки?). Перша за наявності шести антропологічних визначень жіночої статі й відсутністю в ній "пряжок" відповідає "жіночим" характеристикам; а от друга за наявності п'яти визначень чоловічої статі й семи випадків супроводу "пряжкою" не змогла зберегти статеву "чистоту", оскільки також включала два комплекси, де стать небіжчика визначена як жіноча (рис.3).

Вказані винятки не дозволяють також беззастережно погодитися з думкою про можливість виділення статевих груп за дещо іншим принципом [Берестнев, 2001, с.64-65], коли лівобічна (чоловіча) й правобічна (жіноча) пози мають загальний знаменник у вигляді спільної орієнтації головою – південної або північної, а не спільної спрямованості обличчям, як ми розглянули вище. Таким чином, можна констатувати, що на другому етапі Дніпро-Донської БК простежуються деякі тенденції диференціації поховань за статевим принципом, які зародилися ще в ранній період, але виражені вони нечітко. Ця нечіткість заважає вияву принципів статевого розподілу на рівні поховального ритуалу (окрім більш-менш усталеного покладення небіжчиків на різні боки), тому ми й не можемо до кінця з'ясувати формат опозиційних груп, який теоретично може бути зав'язаним і на спільну спрямованість обличчям, і на орієнтацію головою. Хоча ці варіанти, вочевидь, мали неоднакове просторово-семіотичне навантаження.

В чомусь схожі тенденції демонструють і бабинські пам'ятки наступного, третього хронологічного етапу, позначені дещо пізнішим різновидом кістяних "медальйонів-пряжок", відмінних від попере-

днього наявністю маленького додаткового отвору (рис. 4)⁴⁰. Зокрема, "пряжками" серед них в більшості були забезпечені чоловіки (чотири випадки з антропологічним визначенням), однак зрідка й жінки (два випадки). Причому один з жіночих комплексів супроводжувався шкурою вівці (рис. 4, 1-2), а ще один набором астрагалів – тобто атрибутами, більш характерними для осіб чоловічої статі. Серед розглянутих комплексів з "пряжками" є й такий, де небіжчик був покладений на правому боці (рис. 4, 7-9). Проблематичність вияву решти комплексів третього етапу, крім тих, що містили "пряжки", не дозволяє реально оцінити, якою мірою для цього періоду притаманна практика правобічних інгумаций і чи пов'язана вона з жіночими похованнями.

З тих же причин важко дати об'єктивну оцінку нормам статевої диференціації на пізньому, четвертому етапі Дніпро-Донської БК. На підставі пізніх різновидів кістяних "медальйонів-пряжок" (овальних, жолобчастих в перетині, з додатковим малим отвором) до цього горизонту достовірно відносяться 22 поховання⁴¹. З них для двох комплексів визначена чоловіча стать, жінки невідомі. Однак, за переважної більшості лівобічних тілопокладень, ця вибірка включає одно правобічне, що також може натякати на існування винятків із правил статевої диференціації, якщо така взагалі мала місце.

Викладене дозволяє констатувати, що статево-вікова диференціація в поховальних традиціях Дніпро-Донської БК найвиразніше представлена на першому, ранньому, етапі. Причому формопрояви її фіксуються на різних рівнях і складових поховального обряду: тенденціях супроводу поховань індивідуальними насипами й досипками, типах могильних споруд, особливостях пози й орієнтації головою (спрямованості обличчям), складі поховального інвентарю й елементах ритуалу. Наступні хронологічні етапи демонструють поступове розмивання й скорочення початково чіткого комплексу ознак розрізнення небіжчиків за статево-віковим принципом. Виявлені тенденції тією чи іншою мірою ми спробували проілюструвати на рис. 1-4.

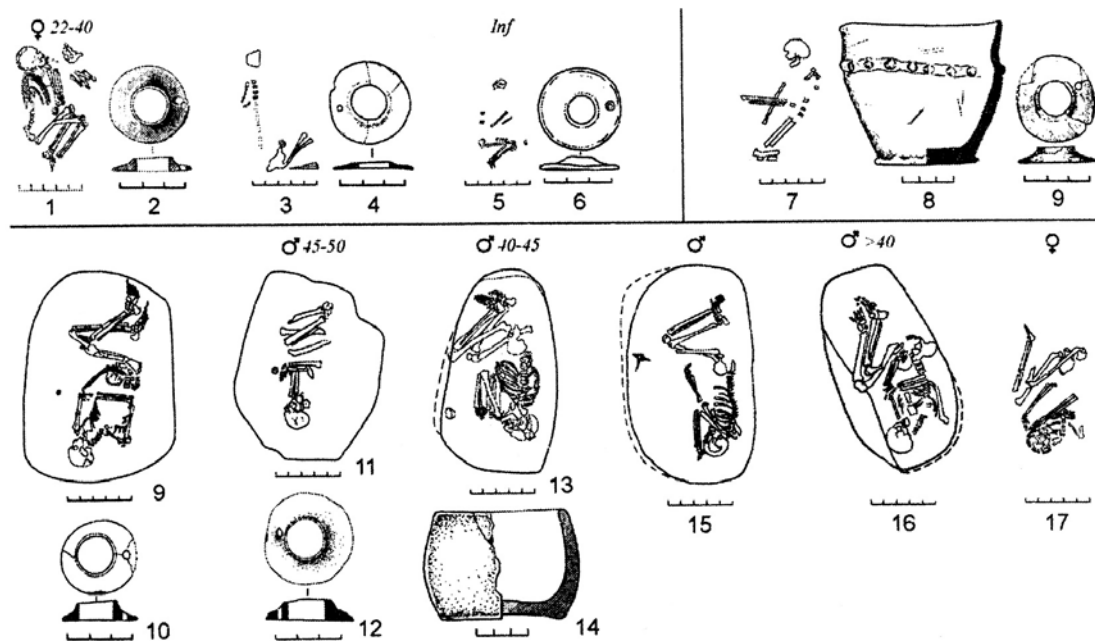

Рис. 4. Обрядові групи поховань 3-го хронологічного горизонту Дніпро-Донської бабинської культури з меридіональними орієнтаціями: 1-2 – Петрівка-II к.1 п.1; 3-4 – Сухий Чалтир к.1 п.11; 5-6 – Червоне Знамено к.1 п.10; 7-9 – Берданосівка к.3 п.13; 9-10 – Цимлянськ к.2 п.4; 11-12, 13-14 – Киселів-II к.3 пп.18, 17; 15 – Керчик, Гать-III к.16 п.19; 16 – Керчик, Гать-II к.4-8 п.32; 17 – Червоне Знамено к.1 п.10а. (1-2 за Братченко і др., 1980; 3-4 за Ільюков, Ларенок, 1982; 5-6, 17 за Аксенов, 1995; 7-9 за Беспалый, 2002; 9-10 за Семенов, 1976; 11-14 за Прокофьев, 2004; 15-16 за Труды ..., 1999)

⁴⁰ З означених вище причин статистика по цій хронологічній групі також здійснювалася лише за вибіркою поховань, що включали діагностичні "підвіски-пряжки" з додатковим малим отвором (25 комплексів). Враховуючи різноманітну орієнтацію, вони розподіляються на декілька обрядових груп.

⁴¹ Поховання пізнього горизонту розбиті на дві кількісно нерівнозначні обрядові групи за ознакою орієнтації головою: східний сектор (15), південний сектор (2).

Дніпровсько-Прутська бабинська культура

Оскільки дослідження з визначення культурної таксономії бабинських старожитностей Правобережної України й Молдови ще не завершене, то співвідношення пам'яток різних територіальних груп окресленої області залишається до кінця не з'ясованим. Враховуючи що обставину, а разом з нею факт певної подібності цих територіальних груп, тут ми умовно будемо розглядати їх в контексті Дніпровсько-Прутської БК з двома локальними варіантами – степовим і лісостеповим. До складу першого попередньо включені й пам'ятки Криму, хоча цей регіон проявляє й свою неповторну специфіку. Таким чином, без урахування малоінформативних (зруйнованих, погано документованих) і з сумнівною атрибуцією комплексів, загальна кількість поховань Дніпровсько-Прутської БК в нашій базі складає 2020 могил. Для цього масиву є 316 антропологічних визначень статі та/або віку померлих (15,4% від загальної кількості, враховуючи колективність частини могил), серед яких було: 60 дорослих, 152 чоловіків (з яких 21 - можливо), 54 жінки (10), 12 підлітків, 38 дітей. Нечіткість кордонів та розмежувальних критеріїв між територіальними групами змушує подавати статистику й здійснювати аналіз культури загалом, за необхідності визначаючи локальну специфіку, якщо така має місце.

Цілком логічно, що пошук статево-значущих критеріїв для поховань Дніпровсько-Прутської БК ми розпочали з перевірки тих ознак, що виявилися значущими в ході попереднього аналізу. Порівняння різностатевих груп для наочності теж подаємо паралельно.

ЧОЛОВІКИ (♂)	ЖІНКИ (♀)			
Інгумація ⁴²				
Перевірка поховань антропологічно визначених чоловіків показала, що типовим для них було покладення небіжчика на лівому боці (105 випадків або 82%), тоді як правий бік трапляється порівняно рідко (23 випадки або 18%).	Тілопокладення жінок не дало результату, протилежного чоловікам. Однак воно деякою мірою продемонструвало вже відому тенденцію правобічності (20 випадків або 41%), незважаючи на те, що більшість жінок була вкладена на лівому боці (29 або 59%).			
Насипи й досипки				
Дані про наявність насипів та досипок над похованнями різних статевих груп Дніпровсько-Прутської БК наведені в табл. 7.				
Таблиця 7				
Поховання чоловічої та жіночої обрядових груп з насипами й досипками				
Статево-вікова група	Усього поховань	З насипами й досипками	З насипами й досипками по відношенню до загальної кількості (%)	З насипами й досипками по відношенню до стратифікованих (%)
Чоловіки	141	14	10	18,2
Жінки	49	5	10,2	20,8
Підлітки	29*	–	–	–
Діти	150**	6	4	8
* Лише в 10 похованнях вік визначено антропологічно				
** Лише в 32 похованнях вік визначено антропологічно				
Наведена статистика показує, що за загальної нерозвиненості практики курганного будівництва в носіїв Дніпровсько-Прутської БК чоловічі та жіночі поховання демонструють практично однакові дані щодо супроводу їх індивідуальними насипами й досипками. Для дітей цей показник більш, ніж у двічі, менший, що видається цілком логічним.				
Поховальні споруди				
Статистичні дані, що корелюють співвідношення типів поховальних конструкцій у різних статево-вікових групах, подані в табл.8.				

⁴² Аналіз тілопокладень у похованнях Дніпровсько-Прутської БК не виявив практики бінарної опозиції в тій формі, що мала місце на ранньому етапі Дніпро-Донської БК (покладення різностатевих небіжчиків на різний бік та з протилежною орієнтацією головою, за дотримання спільної спрямованості обличчям).

Таблиця 8

Поховальні споруди різних статевих-вікових груп

Статеві-вікова група	Дерев'яні рами		Колоди		Підбої		Ями	
	Кількість	%*	Кількість	%*	Кількість	%*	Кількість	%*
Чоловіки	5	5,5	7	7,7	46	50	33	36
Жінки	–	–	2**	6,9	12	41	15	51
Підлітки	–	–	–	–	2	25	6	75
Діти	–	–	1	1,3	39	50	37	48

* Питома вага від кількості споруд встановлених типів

** Жіноча стать обох небіжчиків визначена непевно

Наведені дані свідчать, що типовими й більш-менш рівнозначно представленими в різних статевих-вікових групах поховальними спорудами були ґрунтові ями та підбійно-катакомбні могили. Що стосується дерев'яних колод-трун, то вони були притаманними, головним чином, похованням дорослих. Більше того, якщо врахувати, що в обох "жіночих" комплексах з колодами стать визначена непевно, причому одна з конструкцій названа колодою умовно, то складається враження притаманності цих типів споруд саме чоловікам (рис.5, 1-17). Виключно чоловічими слід визнати конструкції у вигляді дерев'яних рам-скринь, що підтверджується й іншими обрядово-інвентарними ознаками (рис.5, 18-21, 25-27)⁴³. З огляду на рідкість дерев'яних скринь і колод обидва ці різновиди поховальних споруд, вочевидь, відбивали ще й особливий статус померлого.

М'ясна їжа

На відміну від Дніпро-Донської БК, у Дніпровсько-Прутській БК шкури тварин майже невідомі, зате є кісткові рештки тварин, більшість яких за своїм контекстом і формою досить впевнено можуть тлумачитися як напугна м'ясна їжа. Розподіл цих решток в статевих-вікових групах подано в табл.9.

Таблиця 9

М'ясна їжа в похованнях різних статевих-вікових груп

Статеві-вікова група	Невизнач. форми	Грудинка	Хребет	Куприк	Щелепа (череп)	Лопатка	Кінцівки	Тушка	Всього
Чоловіки	5	4	4	2	3	1	–	–	19
Жінки	–	1	–	–	–	–	1	1	3
Підлітки	1	–	–	–	–	–	–	–	1
Діти	6	–	2	1	–	–	3	–	12

Статистика переконливо свідчить, що м'ясна їжа у вигляді вирізок грудинки, хребта (іноді з ребрами), куприка свійських тварин була притаманною саме похованням чоловіків. Дещо несподіваним виявився високий показник наявності напугної м'ясної їжі для дітей, причому частково представлений ними само остеологічними формами, що і в чоловічих могилах. Тож можна припустити, що в забезпечених м'ясною їжею дитячих могилах були поховані хлопчики. Два достовірно жіночих комплекси супроводжувались кістками кінцівок та частини тушки дрібної тварини, тобто такими формами, що не є характерними для могил чоловіків. Кістки ніг трічі відомі і в дитячих похованнях, що може натякати на їхню належність дівчатам. Висновки по чоловічих та жіночих наборах м'ясної їжі знаходять певне підтвердження й на рівні додаткового інвентарю. Загальна рідкість м'ясної їжі в могилах Дніпровсько-Прутської БК засвідчує особливе статусне навантаження цієї категорії поховального приданого.

На рівні вкрай обмеженого інвентарного комплексу статеві-вікова диференціація в Дніпровсько-Прутській БК проявилася не так наочно, як це простежено для Дніпро-Донської БК. Однак дещо виявити вдалося, в тому числі завдяки додатковим даним, отриманим шляхом взаємної кореляції нечисельних категорій інвентарю.

⁴³ Слід врахувати й локальні особливості розповсюдження окремих типів поховальних споруд, які простежуються для Дніпровсько-Прутської БК і які повинні враховуватися при оцінці статусу її регіональних груп. Зокрема, колоди трапляються, головним чином, у лісостеповій смузі цієї області Бабіне, а рами-скрині – трохи південніше, в північно-степовій. Підбої ж зосереджені переважно в степу.

Інвентар	
<p>За тенденцією чоловічою категорією поховального реманенту є кістяні, зрідка вапнякові чи з мушлі "пряжки-підвіски", знайдені в 42 похованнях (30% від кількості чоловічих за антропологічним визначенням). Наявність цих виробів у трьох могилах підлітків (10,3%) і 12 могилах дітей (8%) засвідчує, що, тяжіючи до дорослих, вони не мали жорстких вікових обмежень.</p> <p>Лише чоловічі поховання супроводжували астрагали (чотири випадки). Вони відомі також у могилах трьох підлітків та 10 дітей, інший супровід яких ("пряжки" та характерна м'ясна їжа) також натякає на чоловічу стать небіжчиків.</p> <p>Переважно чоловічою ознакою можна вважати й дерев'яний посуд, відомий у чотирьох похованнях з антропологічно визначеною статтю, а також у 10 похованнях з "пряжками".</p> <p>Атрибутом чоловіків, вочевидь, виступає й така своєрідна категорія супроводу, як дерев'яні прутики (одиночні або жмутком/в'язкою), що були в чотирьох похованнях дорослих, тричі – в супроводі кістянних "пряжок", двічі – разом з дерев'яними посудинами⁴⁴.</p> <p>Керамічний посуд мали 28 могил чоловіків, тобто кожна п'ята. Цей показник значно більший за дані по Дніпро-Донській БК, а водночас схожий за тенденцією по відношенню до однокультурних жіночих, де посуд трапляється частіше⁴⁵.</p>	<p>В похованнях антропологічно визначених жінок "пряжки-підвіски" зафіксовано лише п'ять (10,2%), хоча в двох з них стать встановлена непевно. Ця обставина черговий раз підтверджує зроблений нами висновок, що розглянута категорія гарнітура вбрання та поховального супроводу є ознакою чоловічої статі лише в тенденції.</p> <p>Мабуть, жіночим реманентом можна вважати прикраси у вигляді пастового намиста або з підвісок з просвердлених стулочок мушлі. Загальна рідкість їх (10 випадків) ускладнює перевірку нашого припущення, що ґрунтується на таких аргументах, як одне визначення статі, відсутність у означених похованнях "пряжок-підвісок", присутність серед них чотирьох правобічних інгумацій та одного разу кісток кінцівок дрібної рогаатої худоби, що є більш характерним для жінок.</p> <p>Дерев'яна посудина відома лише в одному похованні, де стать небіжчика визначена антропологом як жіноча. Ще один комплекс з дерев'яною чашкою можна віднести до жіночих на підставі правобічної пози й типово жіночих прикрас у вигляді шийного намиста.</p> <p>Керамічний посуд був у 18 жіночих похованнях (36,7%), тобто у півтори рази частіше, ніж у чоловічих. Близькі показники демонструють і дитячі поховання (53 комплекси або 35%), хоча серед них, треба думати, є й дівчачі, й хлопчачі.</p>

Інші категорії поховального приданого поки що не вдається впевнено диференціювати за статеві-віковим принципом. Узагальнюючи отриману інформацію, наводимо ілюстрацію серії поховальних комплексів, які допоможуть скласти наочний образ різностатевих груп поховань Дніпровсько-Прутської БК (рис.5).

Висновки. Можна констатувати, що поховальна обрядовість культур бабинської культурної області передбачала диференціацію померлих за ознаками статі й віку, в якій, вочевидь, проявлялися відповідні реалії статево-вікової організації тогочасних суспільств. Найбільш виразно означені принципи відбилися в поховальних традиціях Дніпро-Донської БК, яка виступає в якості первинного й найбільш раннього утворення в межах культурного кола Бабине. Особливо підкреслимо, що ранній період Дніпро-Донської БК наочно демонструє форму бінарно-опозиційної статевої диференціації в поховальному обряді, не характерній для культур Надчорноморсько-Каспійської області доби ранньої та середньої бронзи. Не відома така форма протиставлення на рівні поховальної парадигми і в синхронних Бабиному сусідніх східноєвропейських культурах перехідного періоду від середнього до пізнього бронзового віку. Водночас принцип бінарної опозиції в похованнях небіжчиків чоловічої та жіночої статі добре знайий в середовищі шнурових і постшнурових культурних утворень Середньої та Східної Європи, що передували або співіснували з бабинськими старожитностями. Якщо ж додати до цього факту низку паралелей між шнуровими-постшнуровими культурами й Дніпро-Донською БК на рівні матеріального комплексу, то між ними виявляється якийсь, поки що не зовсім зрозумілий і, очевидно, не дуже тривалий зв'язок, за яким може приховуватися одна з ланок процесу утворення культурного феномену Бабине.

⁴⁴ Щоправда, дерев'яні прутики відомі не в усій області Дніпровсько-Прутської БК, а лише в пам'ятках її степового варіанту між Дніпром та Дністром.

⁴⁵ Однак слід мати на увазі, що керамічний посуд у похованнях різних регіонів Дніпровсько-Прутської БК трапляється неоднаково часто. Так, найвища питома вага поховань з посудом фіксується в пам'ятках Дністровсько-Прутського межиріччя (47,7%). Майже вдвічі нижчий показник дають пам'ятки степової зони Дніпро-Дністровського межиріччя (25,6%) і майже в 5,5 разів він менший для пам'яток лісостепової смуги між Дніпром та Прутом (8,7%). Особливо рідко трапляється керамічний посуд у похованнях Черкаської й Київської Наддніпрянини (2,8%). На наш погляд, наведені дані також варто брати до уваги при оцінці локальної специфіки пам'яток культурного кола Бабине.

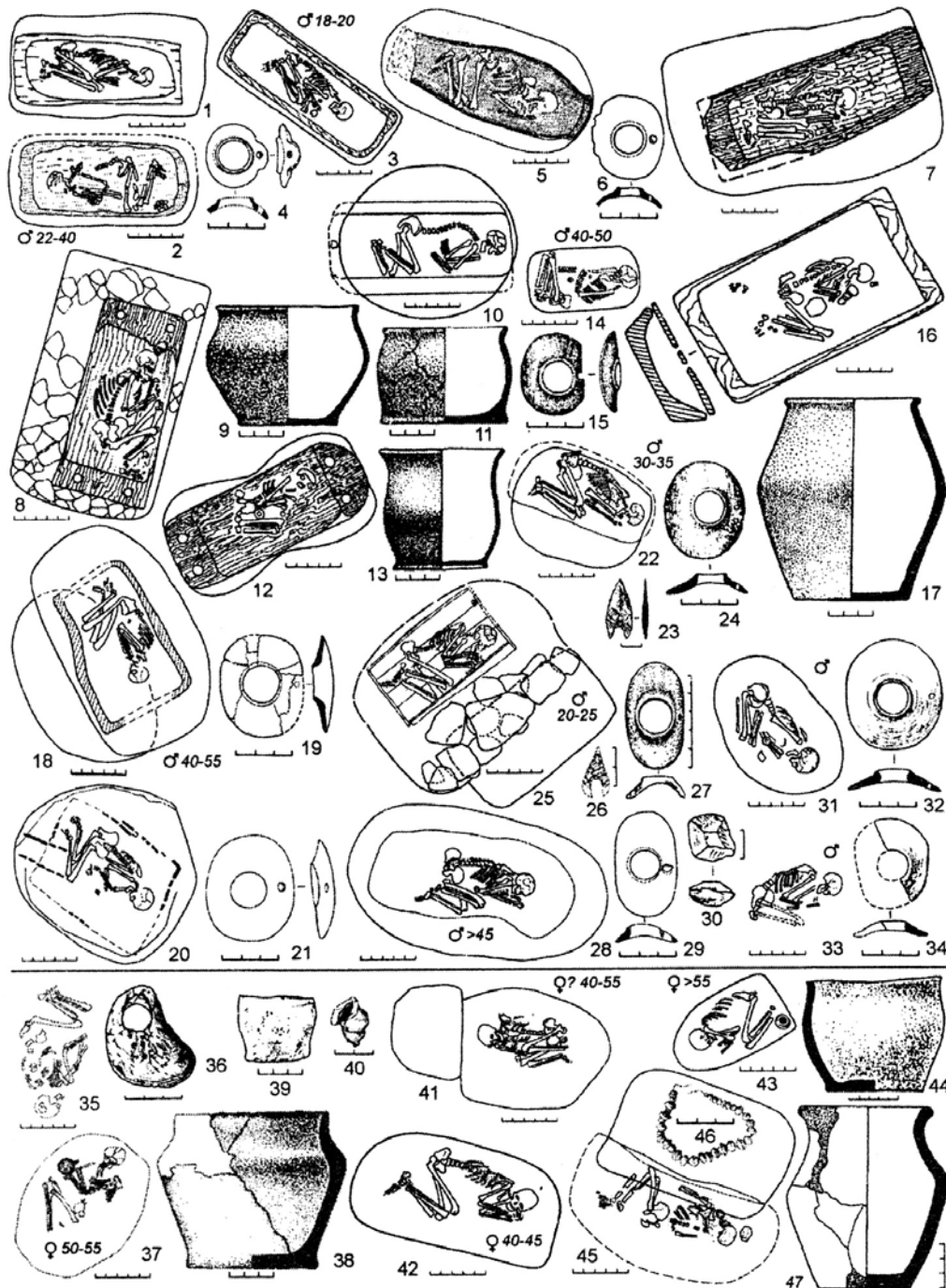

Рис. 5. Чоловічі (1-34) й жіночі (35-47) поховання Дніпровсько-Прутської бабинської культури: 1 – Голоківка-III к.14 п.1; 2 – Нагірне (Башгечки) к.49 п.2; 3-4 – Боровківка к.1 п.12; 5-6 – Дригвалів Сад к.7 п.2; 7 – Звенигородка-Х к.5 п.3; 8-9, 10-11, 12-13, 14-15, 37-38 – Нікольське к.7 пп.35, 37, к.12 п.8, к.1 п.10, к.17 п.5; 16-17 – Глинне к.1 п.11; 18-19 – Станіславчик к.1 п.7; 20-21 – Кам'янка к.16 п.24; 22-24 – Велика Знам'янка-II к.15 п.70; 25-27 – Зелений Гай к.6 п.3; 28-30 – Новий Мир-II к.2 п.15; 31-32, 33-34, 43-44 – Кочковате к.25 п.5, к.24 пп.2, 1; 35-36 – Вишневе к.17 п.18; 39-41 – Єфремівка к.8 п.7; 42 – Широке-IV к.1 п.3; 45-47 – Рибасове-I к.1 п.3.

(1 за Полин и др., 1993; 2 за Лысенко С., 2000; 3-4 за Ковалева, Шалобудов, 1992; 5-6 за Черняков, Шевченко, 1987 та Тубольцев, 1995; 7 за Полин и др., 1994; 8-15, 37-38 за Агульников, Сава, 2004; 16-17 за Савва, 1992; 18-21 за Ключинцев, 1988; 22-24 за Андрух и др., 1995; 25-27 за Ковалева и др., 2003; 28-30 за Андросов, 1986; 31-34, 43-44 за Ванчугов и др., 1992; 35-36 за Дворянинов и др., 1985; 39-41 за Кубышев и др., 1984; 42 за Ковалева и др., 1993; 45-47 за Мельник, 1984, 2003)

На пізніх етапах Дніпро-Донської БК в поховальному обряді простежується поступове розмивання принципів протиставлення за статевою ознакою, вони набувають спрощення та певної локальної специфіки.

Територіально-хронологічні групи пам'яток, умовно об'єднані в локальні варіанти Дніпровсько-Прутської БК, будучи вторинними утвореннями, демонструють вже трансформовані й послаблені прояви статево-вікової диференціації на рівні поховальної традиції. Поряд з деякими загальнобабинськими формами цей принцип знайшов реалізацію і через регіональні особливості поховального обряду та супроводу.

Список використаних джерел

1. *Алехин В.А.* Социальная структура и погребальный обряд древнеземледельческих обществ (по археологическим материалам Средней Азии и Ближнего Востока). – Л.: Наука, 1986. – 191 с.
2. *Андрух С.И., Тоцев Г.Н., Шахров Г.И.* Великознаменские курганы (№ 14-15). – Запорожье, 1995. – 92 с.
3. *Берестнев С.И.* Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). – Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
4. *Братченко С.Н.* Катакомбні та ямні матеріали з перших розкопок на Луганщині // *Древности Северского Донца.* – 2000. – Вып.4. – С.76-85.
5. *Братченко С.Н.* Могили бронзової доби в басейні р. Деркул // *Матеріали і дослідження з археології Східної України.* – Луганськ: Вид-во СНУ, 2003. – Вып.1. – С.162-225.
6. *Братченко С.Н.* Прадавня Слобожанщина: Сватівські могили-кургани III тис. до н.е. та майдани // *Матеріали і дослідження з археології Східної України.* – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – Вып.2. – С.65-190.
7. *Бунятян Е.П.* Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV-III вв. до н.э.). – К.: Наук. думка, 1985. – 131 с.
8. *Бунятян К.П.* До 60-річчя Віталія Васильовича Отроценка // *Археологія.* – 2005. – № 3. – С.111-112.
9. *Генинг В.В.* Погребальный обряд населения Степного Поднепровья в эпоху энеолита- бронзы: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1986. – 20 с.
10. *Дубовская О.Р.* Погребения культуры многоваликовой керамики Донечины и Северо- Восточного Приазовья // *Археология и краеведение – школе: Тез. обл. семинара.* – Донецк, 1985. – С.19-21.
11. *Кислый А.Е.* К вопросу о половозрастной дифференциации в среде срубных племен // *Археология и методы исторических реконструкций.* – К.: Наук. думка, 1985. – С.169-177.
12. *Кислый А.Е.* Реконструкция демографической структуры степей Северного Причерноморья III-I тыс. до н.э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1989. – 20 с.
13. *Кислый О.С.* Демографічний вимір історії. – К.: Арістей, 2005. – 328 с.
14. *Ковалева И.Ф.* Север Степного Поднепровья в среднем бронзовом веке. - Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1981. – 80 с.
15. *Колесников А.Г.* Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. – К.: Наук. думка, 1993. – 152 с.
16. *Красильников К.И., Литвиненко Р.А.* Новые материалы к изучению культуры многоваликовой керамики Северского Донца // *Вісник Луганського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка.* – 2000. – №12 (32). – С.160-180.
17. *Литвиненко Р.А.* Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо- Восточного Приазовья // *Донецкий археологический сборник.* – 1992. – Вып.1. – С.29-46.
18. *Литвиненко Р.А.* Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1994 // *Науковий архів ІА НАН України.* – Ф.12. – Оп.2. – № 750. – 345 с.
19. *Литвиненко Р.А.* К оценке культуры многоваликовой керамики Восточного Надазовья // *Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит – бронзовый век).* - В 2 ч. – Мат-лы междунар. конф. – Донецк, 1996. – Ч.1. – С.65-71.
20. *Литвиненко Р.А.* Курганный могильник Возрождение II на Донетчине // *РА.* – 1993. – №3. – С.188-197.
21. *Литвиненко Р.А.* Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона // *Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века: Мат-лы междунар. науч. конф.* – Волгоград, 1996а. – С.62-66.
22. *Литвиненко Р.А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и ее место в системе бронзового века юга Восточной Европы // *Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Мат-лы междунар. науч. конф.* – Самара, 2001. – С.161-169.
23. *Литвиненко Р.А.* О рубеже катакомбной культуры и КМК (Бабино) в бассейне Северского Донца // *Донецкий археологический сборник.* – 2001а. – Вып.9. – С.165-181.
24. *Литвиненко Р.О.* Про виділення первинного осередку культури Бабине (КБК) // *Праці наукової конференції Донецького національного університету за підсумками науково- дослідної роботи за період 1999-2000 рр.* – Донецьк, 2001б. – С. 38-40.
25. *Литвиненко Р.А.* Вопросы относительной хронологии погребений бабинской культуры Днепро-Донского региона // *Донецкий археологический сборник.* – 2002. – Вып.10. – С.135-159.

26. Литвиненко Р.А. Катакомбное наследие в бабинской культуре // Степи Евразии в древности и средневековье: Мат-лы Междунар. науч. конф. – СПб, 2002а. – Кн.1. – С.183-190.
27. Литвиненко Р.А. Восточная периферия бабинского очага культурогенеза // Проблемы археологии Нижнего Поволжья: Тез. докл. I Междунар. Нижневолжской археол. конф. – Волгоград, 2004. – С.102-108.
28. Литвиненко Р.А. "Пряжки" и колесничество: проблема соотношения // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004а. – №2. – С.257-290.
29. Литвиненко Р.А., Зарайская Н.П. Курган эпохи бронзы у села Запорожец (бассейн Кальмиуса, Северо-Восточное Приазовье) // Археологический альманах. – №14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С.203-232.
30. Ляшко С.Н. Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // АО 1981 г. – М.: Наука, 1982. – С.284-285.
31. Отроценко В.В. О ранней обрядовой группе погребений культуры многоваликовой керамики // История и археология Слободской Украины: Тез. докл. и сообщ. Всеукраинской конф. – Харьков, 1992. – С.163-165.
32. Отроценко В.В. Феномен кістяних пряжок // Проблеми изучения катакомбной культурно-исторической общности и культурно-исторической общности многоваликовой керамики. – Запорожье. 1998. – С.113-117.
33. Отроценко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001. – 288 с.
34. Труды Новочеркасской археологической экспедиции / Сост. Парусимов И.Н. – Азов, 1999. – Вып.4. – 87 с.
35. Писларий И.А. О методе проверки однородности массива археологических памятников // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С.169-193.
36. Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1983. – 22 с.
37. Пустовалов С.Ж., Черных Л.А. Опыт применения формализованно-статистических методов для половозрастного анализа погребений катакомбной культуры // Методологические и методические вопросы археологии. – К.: Наук. думка, 1982. – С.105-140.
38. Рычков Н.А. Опыт статистической характеристики коллективных погребений степных племен эпохи бронзы // Там же. – С.85-105.
39. Санжаров С.Н. Кайдащинский комплекс поселений рубежа средней – поздней бронзы в системе древностей Северского Донца. – Луганск: Изд-во ВГУ, 2004.
40. Супруненко О.Б. Про перший курганний некрополь культури багатовалякової кераміки в Україні // АЛЛУ. – 2002, №2–2003, №1. – С.70-75.
41. Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. – К., Полтава: Фірма "Техсервіс", 2005. – Ч.1. – 140 с.
42. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников) / В.Ф. Генинг, Е.П. Бунятян, С.Ж. Пустовалов, Н.А. Рычков. – К.: Наук. думка, 1990. – 304 с.
43. Ondráček J., Šebela L. Pohřebiště nitranské skupiny v Holešově (catalog nálezů) // Studie Muzea Kroměřížska. – Kroměříž, 1985. – S. 2-130.
44. Šiloukal M. Antropologický rozbor koster z pohřebiště v Holešově // Studie Muzea Kroměřížska. – Kroměříž, 1985. – S. 163-169.